अध्याय 7

भारताचीं सांस्कृतीक मुळां

जें चोरूंक शकना; जें राज्यकर्त्यांक जप्त करूंक मेळना; … जें कांयच तोलना तशें ओझें न्हय; जें, जरी ताचो उपेग जाता, तरी फकत दर दिसा वाडटा – तीच सगळ्यांत व्हडली संपत्ती, खऱ्या गिन्यानाची संपत्ती.””

— सुभाहिता (बुदवंत म्हणटा)

एक ऋषी (हंपी, कर्नाटकांतलो) | बुध्द (भूतानांतल्यान) | महावीरा (बिहारांतलो)

© NCERT not to be republished

व्हडले प्रस्न

1. *वेद म्हणल्यार कितें? तांचो संदेश कितें?*
2. *बी.सी.इ. पयल्या सहस्त्रकांत भारतांत खंयच्यो नव्यो विचारसरणीच्यो शाळा आयल्यो? तांचीं मुखेल तत्वां कितें?*
3. *भारतीय संस्कृतायेक लोक आनी आदिवासी परंपरेचें योगदान कितें?*

0681CH07

आध्यात्मिक: आत्म्याकडेन वा आत्म्याकडेन संबंदीत (संस्कृत आनी जायत्या भारतीय भाशांनी आत्मन). अध्यात्म म्हळ्यार आमच्या सद्याच्या व्यक्तिमत्वाच्या पयलीं खोल वा उंचेल्या आयामाचो सोद.

भारतीय संस्कृताय खंयच्याय अदमासा प्रमाण कितलेशेच हजार वर्सां पोरनी आसा. खंयच्याय पुर्विल्ल्या झाडाभशेन ताचीं जायतीं मुळां आनी जायते फांटे आसात. मुळां एक सामान्य खोड पोसतात. आनी खोडांतल्यान जायते फांटे भायर सरतात, जे भारतीय संस्कृतायेचीं वेगवेगळीं अभिव्यक्ती आसात, तरीय एका समान खोडान एकवटीत आसात.

हातूंतले कांय फांटे कला, साहित्य, विज्ञान, वैजकी, धर्म, राज्यकारभाराची कला, मार्शल आर्ट आनी हेर विशीं आसात. तशेंच 'विचारधारा' आसात, ताचो अर्थ आमकां विचारवंतांचे वा अध्यात्मीक साधकांचे गट असो जाता, जे मनीस जिवीत, संवसार आदी विशीं सारकेच विचार मांडटात. .

भारताचीं कांय सांस्कृतीक मुळां इंडस वा हडप्पा वा सिंधू-सरस्वती संस्कृतायेमेरेन वतात (जाका आमी 6 व्या अध्यायांत भेट दितात) अशें जायत्या पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी आनी अभ्यासकांनी नदरेक हाडलां. उपरांत कालांतरान भारतांत शेंकड्यांनी विचारधारांचो उदय जालो. भारताक एक आगळेंच व्यक्तिमत्व आशिल्लो देश म्हूण आकार दिवपी कांय सुरवेच्यो शाळा आमकां हांगा पळोवपाक मेळटल्यो. तांकां आनी तांच्या मुळांक समजून घेवन आमी 'इंडिया, तो म्हणल्यार भारत' बरे तरेन समजून घेवंक शकतात .

सोदप.:

ह्या संवसारांतल्या सत्यांचो सोद घेवपी कोणूय.

हो ऋषी, संत, योगी, तत्वज्ञ आदी आसूं येता.

वेदास आनी वैदिक संस्कृताय

वेदास म्हणल्यार कितें?

"वेद" हें उतर संस्कृत विद ह्या उतरावयल्यान आयलां जाचो अर्थ 'ज्ञान' (देखीक, विद्या) असो जाता. आमी पयलींच्या अध्यायांत ऋग वेदाचो थोडक्यांत उल्लेख केला. खरें म्हणल्यार ऋगवेद, यजुर्वेद, सामवेद आनी अथर्ववेद अशे चार वेद आसात. ते भारतांतले सगळ्यांत पुर्विल्ले ग्रंथ आसात, आनी खरेंच संवसारांतल्या सगळ्यांत पुर्विल्ले ग्रंथ आसात .

वेदांत हजारांनी भजनांचो आस्पाव आसा – कविता आनी गितां हांच्या रुपान प्रार्थना – ज्यो तोंडी वाचताले, बरयल्यो नात. तीं स्तोत्रां सप्त सिंधव प्रदेशांत रचल्यांत (जाका आमी पांचव्या अध्यायांत भेट दितात). चारूय मदलो सगळ्यांत पुर्विल्लो ऋग वेद नेमको केन्ना रचलो हें सांगप कठीण;जाणकारांनी बी.सी.इ 5व्या ते 2र्‍या सहस्त्रकामेरेनच्यो तारखो मांडल्यात.

© NCERT not to be republished

म्हणटकच 100 ते 200 पिळग्यां मदल्या खंयच्याय गजाली खातीर हे ग्रंथ कठोर प्रशिक्षणा वरवीं स्मृती खातीर कटिबद्ध जाल्यात आनी क्वचितच कसलेच बदल करून तोंडी पावल्यात !

युनेस्को: युनेस्को म्हळ्यार 'युनायटेड नेशन्स शैक्षणिक, शास्त्रीय आनी सांस्कृतीक संघटना'. शिक्षण, विज्ञान आनी संस्कृती हांच्या माध्यमांतल्यान लोक आनी राश्ट्रां मदल्या संवादाक चालना दिता.

चुकोवपाक नाकात

हजारांनी वर्सां सावन ह्या बारीकसाणेन प्रसारीत जाल्यान, 2008 वर्सा युनेस्कोन वैदिक मंत्रोच्चाराक 'मनीसपणाच्या तोंडी आनी अमूर्त दायजाचो एक उत्कृष्ट कलाकृती' म्हूण मान्यताय कित्याक दिली तें स्पश्ट जाता.'.

वैदिक स्तोत्रां संस्कृत भाशेच्या सुरवेच्या स्वरुपांत ऋषी (पुरुश ऋषी वा ऋषी) आनी ऋषिकांनी (स्त्री) रचलीं. इंद्र, अग्नी, वरू-आ, मित्र, सरस्वती, यूहास आनी हेर जायत्या देवतांक (देव वा देवता) तांकां काव्य रुपांत संबोधन केलें. द्रश्टां वांगडा मेळून ह्या देवतांनी श्वेतम्, वा सत्य आनी मनशाचे जिणेंत आनी 'ब्रह्मांडांत' सुवेवस्था केली.

पूर्विल्ल्या ऋषी आनी ऋषीकांक त्या देव-देवतांक एक मानताले, वेगळे मनीस न्हय. एक फामाद भजन म्हणटा तशें

ब्रह्मांडः.

संवसार वा विश्व ही एक सुव्यवस्थित आनी सुसंगत पद्दत म्हूण.

एकं सत विप्रा बहुधा वदांती.

अस्तित्व [म्हणल्यार परम वास्तव] एक आसता, पूण ऋषी ताका जायतीं नांवां दितात.

ह्या संवसारीक नदरेन कांय मुल्यां खास म्हत्वाचीं आशिल्लीं, ताची सुरवात 'सत्य' पसून जाताली, जें चड करून देवाचें दुसरें नांव आशिल्लें. ऋग वेदांतले निमाणे मंत्र (श्लोक) लेगीत लोकांमदीं एकचाराची मागणी करतात:

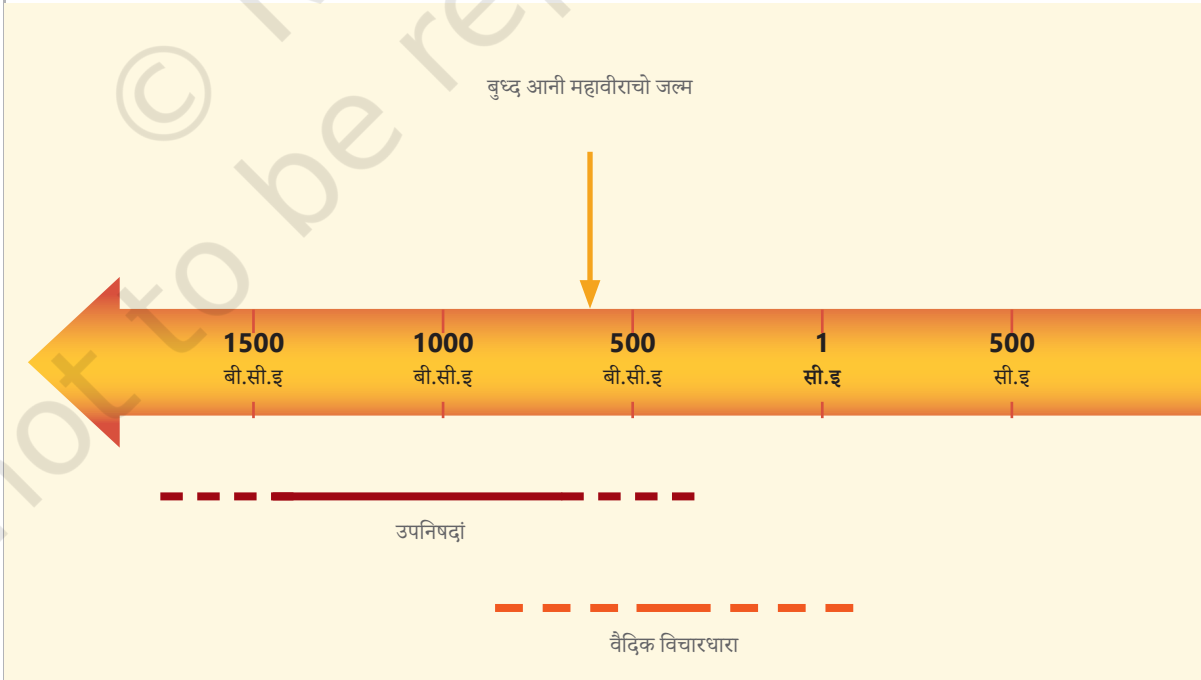
विश्वदृश्टीः संवसार, ताची उत्पत्ती वा ताची कार्यप्रणाली हांचो एक खाशेलो दृश्टीकोन वा उणाव.

© NCERT not to be republished

एकठांय येवप, एकठांय उलोवप; तुमचें मन सामान्य आसूं, तुमचे विचार मान्य जावचे...
एकवटीत तुमचो हेतू, एकवटीत तुजें मन ... तुमचे विचार एकठांय जावचे, म्हणटकच सगले
मान्य जावंक शकतात !

2. वैदिक समाज

सुरवेचो वैदिक समाज वेगवेगळ्या जन वा 'कुळां' म्हणल्यार लोकांच्या व्हडल्या पंगडांनी संघटीत जालो. ऋग वेदांत एकट्या अशा 30 वयर जनांची वळेरी आसा – देखीक, भरत, पुरूस, कुरू, यदु, तुर्वश आदी. दर एका कुळाचो संबंद उपखंडाच्या नॉर्थवेश्ट वाठारांतल्या एका विशिश्ट प्रदेशाकडेन आशिल्लो.

© NCERT not to be republished

ह्या जनांनी आपल्या समाजाचेर कशें राज्य चलयलें हाची चडशी म्हायती मेळना. वेदांत फकत राजा (राजा वा राज्यकर्तो), सभा आनी समिती ह्या शब्दांतल्यान आमकां कांय संकेत मेळटात, ह्या दोनूय उतरांनी सामुहीक मेळावो वा सभा असो उल्लेख मेळटा .

वैदिक ग्रंथांत शेतकामती, विणकार, कुंभार, बांदपी, सुतार, बरे करपी, नर्तक, न्हवरो, पुजारी आदी जायत्या वेवसायांचो उल्लेख मेळटा .

रोग बरो करपी: दुयेंसां पयस करपाक वा बरे करपाक पारंपारीक पद्दतींचो उपेग करपी कोणूय.

सोदून काडूया

ज्या समाजांत लोक आपले फुडारी वेंचून काडटात त्या समाजाचो शब्द तुमकां खबर आसा? अशे परिस्थितीचो फायदो लोकांक कसो जावं येता अशें तुमकां दिसता? तांणी वेंचून काडिल्ले नाशिल्ले फुडारी खाला रावल्यार कितें जावं येता? (संकेत: 'प्रशासन आनी लोकशाय' ह्या विशयांत तुमी कितें शिकतात ताचेर परत विचार करात!) आपले विचार 100-150 शब्दांच्या परिच्छेदांत बरयात .

3.वैदिक विचारधारा

वैदिक संस्कृतायेंत वैयक्तीक वा सामुहीक फायदो आनी बरेपणा खातीर वेगवेगळ्या देवतांकडेन (देव वा देवता) निर्देशीत जायते विधी (यजेंना,, चड करून 'यज्ञ' म्हूण वाचतात) विकसीत जाले. दिसपट्टे विधी सादारणपणान अग्नीकडेन संबंदीत आशिल्ल्या अग्नी ह्या देवतेक प्रार्थना आनी प्रसाद दिवपाच्या स्वरुपांत आसताले, पूण ते विधी काळाच्या ओघात चड गुंतागुंतीचे जाले..

'उपनिषद' ह्या नांवान वळखतात त्या ग्रंथांचो एक पंगड वैदिक संकल्पनांचेर बांदिल्लो आनी पुनर्जल्म (परत परत जल्म घेवप) आनी कर्म (आमचीं कर्मां वा तांचीं फळां) अशे नवे ग्रंथ हाडले. सादारणपणान 'वेदान्त' ह्या नांवान वळखतात त्या एका विचारसरणेप्रमाण सगळें – मनशाचें जिवीत, निसर्ग आनी विश्व – हें ब्रह्म नांवाचें एक दैवी सार (ब्रह्मदेवाकडेन घुस्पागोंदळ जावचें न्हय) वा केन्ना केन्नाय फकत तत ('ते'). दोन नामनेचे मंत्र साद्या पूण खोल पद्दतीन ही गजाल व्यक्त करतातः :

© NCERT not to be republished

अहं ब्राह्मीं

"हांव ब्रह्मण" (म्हळ्यार हांव दैवी आसा) तत त्वम् असी...

"तूं तो"

उपनिषदांनीय आत्मन वा स्व ही संकल्पना मुखार हाडली – दर एका जिवांत रावपी पूण निमाणें ब्रह्मण आशिल्लें दैवी सार. ह्या संवसारांतली सगळी गजाल जोडिल्ली आसा आनी परस्परावलंबीत आसा अशें ताचेवयल्यान दिसून येता. हाचेवयल्यान सर्वे भवंतु सुखिन, वा "सगले जीव सुखी जावचे" अशी एक सामान्य प्रार्थना स्पश्ट जाता आनी फुडें त्या सगळ्यांक दुयेंस आनी दुख्खांतल्यान मुक्त जावचें अशी इत्सा आसा.

हे विशीं चिंतात

तुमी म्हत्वाचो संदेश दिवपी आनीक खंयचीय काणी आयकल्या वा वाचल्या? ताका लागून तुमकां खंयचीं मुल्यां शिकयलीं?

बी.सी.इ पयल्या सहस्त्रकाचे सुरवेक वेदांतल्यान आनीक कितलेशेच विचारसरणेची वाड जाली. तातूंतलो एक म्हळ्यार योग, जातूंत मनशाच्या जाणिवेंत ब्राह्मणाची जाणविकाय मेळोवपाच्या हेतान पद्दती विकसीत जाल्यो. ह्यो विचारसरणी मेळून आयज जाका आमी 'हिंदू धर्म' म्हणटात ताची बुन्याद जाली .

चेतना: ताचो गूण वा अवस्था

जागृत आसप, देखीक- स्वता भितर कितें तरी आसप.

बौध्द धर्म

वेदांचो अधिकार मानून घेवंक नाशिल्ल्या आनी स्वताच्यो पद्दती विकसीत करपी हेर विचारसरणींचोय उदय जालो. तातूंतलो एक म्हणल्यार बौध्द धर्म .

सुमार अडेज हजार वर्सां पयलीं सिध्दार्थ गौतम नांवाचो एक तरणाटो राजकुंवर लुम्बिनी हांगा जल्माक आयलो

© NCERT not to be republished

हे प्रस्न दादले, बायलो वा भुरग्यां कडल्यान येतात काय कितें, असो प्रस्न विचारपाचें म्हत्व उपनिषदांतल्यो जायत्यो काणी आमकां सांगतात.

श्वेतकेतू आनी वास्तवाचें बीज

(छंदोग्य उपनिषद)

ऋषी उद्दालक आरूणी हाणें आपलो पूत श्वेतकेतू हाका वेद शिकपाखातीर गुरूकुलांत धाडलो. 12 वर्सां उपरांत श्वेतकेतू परत आयलो तेन्ना ताच्या बापायक कळ्ळें की ताका आपूण शिकिल्याचो खूब अभिमान जाला. देखून उद्दालकान ब्रह्माच्या स्वरुपाविशीं प्रस्न विचारून ताची परिक्षा घेतली, जाची जाप श्वेतकेतू दिवंक शकलो ना.

जशें वडाच्या फळाचें बीं उगडटना रितें दिसता, पूण तातूंत फुडाराचें वडाचें झाड पयलींच आसता, तशें ब्राह्मण, अदृश्य आसलें तरी सगळेकडेन कशें आसा हें उद्दालकान फुडें व्हेलें; वा जशें एकाच मातयेपसून वेगवेगळ्यो मडकीं तयार करूं येतात. तशेंच आमचे भोंवतणची सगळी गजाल एकाच सारांतल्यान – ब्रह्मांतल्यान उदयाक आयल्या. ह्या उतरांनी ताणें आपली शिकवण सोंपयली, "दरेका गजालींत ह्या सूक्ष्म सत्वाचो आस्पाव आसता. ... तूं तो, श्वेताकेतू".

नचिकेता आनी ताचो सोद (काणी उपनिषद)

एक फावट एक मनीस आपली सगळी मालमत्ता एका विधींत दितालो. ताचो पूत नचिकेता ताका खंयच्या देवाक अर्पण करतलो अशें विचारत रावलो तेन्ना बापायक राग आयलो आनी ताणें जाप दिली, "हांव तुका यमांक दितां" – म्हळ्यार मरणाच्या देवाक..

तेन्ना नचिकेत यमाच्या संवसारांत गेलो आनी खूब वाट पळयल्या उपरांत त्या पराक्रमी देवाक मेळ्ळो. ताच्या मनांत एक प्रस्न आशिल्लो – "कुडीच्या मरणा उपरांत कितें जाता? यमान जाप दिवप टाळपाचो यत्न केलो, पूण तो भुरगो

© NCERT not to be republished

तिगून उरलो. प्रसन्न जावन यमान स्पश्ट केलें की आत्मन वा स्व सगळ्या प्राण्यांभितर लिपून आसा. तो जल्माक येना, ना मरता; अमर आसा. हें खोल गिन्यान मेळोवन नचिकेता आपल्या बापायकडेन परतलो आनी ताणें ताका आनंदान येवकार दिलो.

गार्गी आनी याज्ञवल्क्य हांची भासाभास (भसिहादरण्यक उपनिषद)

एक फावट ज्ञानी राजा जनक हाणें तात्विक भासाभासाच्या जैतिवंताक इनाम जाहीर केलें. याज्ञवल्क्य हो नामनेचो ऋषी राजाच्या दरबारांत आयलो आनी गार्गीन ह्या ऋषीकाक ताका स्वरुपाविशीं जायते प्रस्न विचारलें आनी निमाणे ताणें जायत्या ब्राह्मणाच्या तांच्या स्वभावाचेर हारयले.

त्या वेळार याज्ञवल्क्यान तिका फुडले प्रस्न विचारप बंद करपाक सांगलें. पूण उपरांत गार्गीन आपले प्रस्न परतून सुरू केले आनी याज्ञवल्क्य फुडें ब्रह्माण म्हळ्यार संवसार, ऋतू, न्हंयो आनी हेर सगळें शक्य करपी कशें आसा तें स्पश्ट केलें.

.

© NCERT not to be republished

(आयज तो नेपाल)ते वापरतात त्या स्त्रोतांचेर आदारून ताच्या जल्माच्या नेमक्या वर्सा विशीं विद्वानांनी व्हड प्रमाणांत वेगवेगळे निश्कर्श काडल्यात. चवथ्या अध्यायांत आमी बी.सी.इ. 560 हें सुमार वर्स म्हूण वेंचून काडलां. तशें पळोवंक गेल्यार हांगाचे आमचे कथेंत कांयच फरक पडना .

कथेप्रमाण तेन्ना, सिध्दार्थ गौतम राजवाड्यांत संरक्षित जीण जगून व्हड जालो. एक दीस, पिरायेच्या 29 व्या वर्सा ताणें रथांतल्यान शारांत भोवपाक सांगलें आनी ताच्या जिवितांत पयलेच फावट एक म्हातारी, एक दुयेंत मनीस आनी एक मेल्ली कूड मेळ्ळी. तशेंच ताका एक तपस्वी दिसलो, जो सुखी आनी शांत दिसतालो. ह्या अणभवाक लागून सिध्दार्थान आपली बायल आनी पूत सोडून आपलें राजवाड्याचें जिवीत सोडपाचें थारायलें. तपस्वी म्हूण पायी प्रवास करून, हेर तपस्वी आनी विद्वानांक मेळून ताणें मनशाचे जिणेंत दुख्खाचें मूळ कारण सोदून काडलें. बोधगया (आयज बिहारांत) हांगा एका पिपळाच्या झाडा सकयल जायते दीस ध्यान केल्या उपरांत ताका ज्ञानप्राप्ती जाली; अविद्या (अज्ञान) आनी ओड ही मनशाच्या दुख्खाचें स्त्रोत आसात हें ताका कळ्ळें आनी ताणें हीं दोन कारणां काडून उडोवपाची पद्दत कल्पिल्ली .

तपस्वी: कठोर शिस्तींत गुंतल्लो कोणूय उंचेल्या चैतन्याची प्राप्ती जाता.

ओड- कोणा कडेन वा खंयच्याय गजालीकडेन, चड करून भावनेंतल्यान वा संवयेंतल्यान संबंद दवरपाची अट.

तेन्ना सिध्दार्थ 'बुध्द' म्हणल्यार 'प्रबुद्ध' वा 'जागृत' असो जालो .

बुध्दान आपणाक जें जाणवलें तें शिकोवपाक सुरवात केली, तातूंत अहिंसेची कल्पना आसता, जाचो सादारणपणान 'अहिंसा' असो अणकार जाता, पूण मुळांत ताचो अर्थ 'दुखापत नाशिल्लो' वा 'जखमी नाशिल्लो' असो जाता. तशेंच प्रामाणीक भितरल्या शिस्तीचोय ताणें आग्रो केलो. ताची फुडली म्हण ही गजाल सोंपेपणान व्यक्त करता:

© NCERT not to be republished

"उदकान न्हय, एक शुध्द केल्लो आसता, पूण जावते लोक हांगा [बायबल न्हंयांत] न्हावंक शकतात. पूण एक शुध्द आसता जातूंत सत्य आनी धर्म रावतात.

रणांगणाचेर हजार मनशांचेर हजार फावटीं जैत मेळोवप परस स्वताचेर जैत मेळोवप व्हड."

भिक्षू: संवसारांतलें सदचें जिवीत सोडून अर्पण करपी मनीस, स्वता धर्मीक वा अध्यात्मीक वावराक लागता. भिक्षू सादारणपणान व्रतां घेता, म्हळ्यार शिस्तबध्द जिणेखातीर कडक नेम पाळपाचें वचन दिता.

बुध्दान संघाची थापणूक केली, भिक-हुस वा भिक्षूं (आनी, उपरांत, भिक-हू वा नन) आनी ताणें आपली शिकवण पाळपाक आनी प्रसार करपाक स्वताक अर्पण केलें. भारताचेर आनी खरेंच पुराय आशियाचेर ताचो प्रभाव व्हड आशिल्लो, जसो आमी उपरांत सोदून काडटले; ती आयज लेगीत जाणवता.

नन: भिक्षूची स्त्री समतुल्य.

सुमार 1,800 वर्सां पोरणें हें पाशाण फलक बुध्दाची शिकवण दाखयता.

© NCERT not to be republished

सोदून काडूया

→ वयल्या पॅनेलांत बुध्दाचें चित्रण कशे तरेन केलां ताचेर चर्चा करची..

→ आयज भारतांतल्या कांय राज्यांक वा हेर कांय देशांनी जंय बौध्द धर्म हो मुखेल धर्म आसा तांचीं नांवां तुमी सांगपाक शकतात? वर्ल्ड नकाशाचेर हाचें कथानक करपाचो यत्न करात.

जैन धर्म

जैन धर्म ही आनीक एक म्हत्वाची विचारसरणी जी त्याच काळांत व्यापक जाली, ताचीं मुळां खूब पुर्विल्लीं अशें म्हण्टात. सिध्दार्थ गौतमा प्रमाण राजकुंवर वर्धमानाचो जल्म बी.सी.इ 6व्या शेंकड्याचे सुरवेक एका राजघराण्यांत जालो. ताची जल्मभूंय आर्विल्ल्या बिहारांतल्या वैशाली शारा लागसार आशिल्ली. पिरायेच्या 30 व्या वर्सा ताणें आपलें घर सोडून अध्यात्मीक ज्ञानाच्या सोदांत वचपाचें थारायलें. ताणें एक तपस्वी शिस्त आपणायली आनी 12 वर्सां उपरांत 'अनंत ज्ञान' वा परम बुद्धी मेळयली. ताका 'महावीरा' वा 'व्हड नायक' ह्या नांवान वळखुपाक लागले आनी ताका जें जाणवलें ताचो प्रचार करपाक लागलो..

महावीराची एक पारंपारीक चित्रकला

चुकोवपाक नाकात

'जैन' वा जैना हें उतर जिना ह्या उतरावयल्यान आयलां, ताचो अर्थ 'जैतिवंत' असो जाता. हातूंत प्रदेश वा दुस्मान जिखपाचो न्हय, तर प्रबोधनामेरेन पावपाखातीर अज्ञान आनी ओड जिखपाचो उल्लेख मेळटा.

जैन उपदेशांत अहिंसा, अनुकांतवाद आनी अपरिग्रह हांचो आस्पाव जाता. बौध्द धर्म आनी वेदांतीक विचारसरणी हांचे कडेन व्हड प्रमाणांत वांटून घेतिल्ले हे विचार भारतीय संस्कृतायेक केंद्रस्थानी

© NCERT not to be republished

आसात. महावीराच्या ह्या म्हणींतल्यान पयलें स्पश्ट जावं येता:

"सगले स्वास, अस्तित्वांतले, जिवंत, संवेदनशील जीवांक मारूंक जायना, हिसन वांगणूक दिवंक जायना, शिवीगाळ करूंक जायना, पिडापीड दिवंक जायना, ना धांवडावंक जायना."

निमाण्या दोनांची सोप्या उतरांनी व्याख्या करूया:

- अनेकांतवाद म्हळ्यार 'फकत एक न्हय' तर पैलू वा दृश्टीकोन. म्हळ्यार सत्याक जायतीं आंगां आसतात आनी खंयच्याच एका विधानान ताचें पुरायपणान वर्णन करूंक मेळना..
- अपरिग्रह म्हणल्यार 'ताब्यांत घेवंक नाशिल्लो' आनी भौतीक संपत्ती पसून अलिप्त रावपाचो सल्लो दिता, जिणेंत खऱ्या अर्थान गरजेच्या गजालींपुरतेंच मर्यादीत दवरता.

जैन धर्मूय मनशां सावन अदृश्य जीवांमेरेनच्या सगळ्या प्राण्यांचो परस्पर संबंद आनी परस्परावलंबनाचेर भर दिता, कारण ते एकामेकांक आदार दितात आनी एकामेका बगर रावपाक शकनात. निसर्ग, वनस्पत आनी मोनजात हांचो अभ्यास करपी शास्त्रज्ञांनी परत परत ह्या खोल सत्याक पुश्टी दिल्यात.

भारतीय भुरग्यीं आनी जाण्ट्यांच्यो पिळग्यो प्रसन्न करपी जातक काणी बुध्दाच्या आदल्या जल्माच्यो काणी सांगतात आनी बौध्द मुल्यां सोप्या उतरांनी उक्तायतात.

एका नामनेचे कथेंत बुध्द हो माकडांच्या व्हड पंगडाचो राजा आशिल्लो. दिव्य सुगंध आनी रुचीचीं फळां दिवपी एका व्हड झाडा लागसार ते रावताले. खंयचेंय फळ पळोवचें न्हय अशी माकड- राजाची सुचोवणी आसून लेगीत एक दीस एक पिकिल्लें फळ सकयल्या प्रवाहांत पडलें. प्रवाहान व्हरून तो जाळांत धरून राजवाड्यांत व्हरताले. ताची रूच पळोवन राजा इतलो मंत्रमुग्ध जालो की ताणें आपल्या सैनिकांक त्या झाडाचो सोद घेवपाचो आदेश दिलो.

© NCERT not to be republished

बरोच सोद घेतल्या उपरांत तांकां तें झाड मेळ्ळें – आनी माकड त्या झाडाच्या फळांचो आस्वाद घेताले. सैनिकांनी माकडांचेर हल्लो केलो. माकड-राजाक आपल्या माकडांक वाटावपाचो एकूच मार्ग म्हणल्यार तांकां प्रवाह हुंपपाक आदार करप, पूण ते स्वता तशें करूंक शकले नात. तांचे परस खूब व्हड आशिल्ल्यान माकड-राजान दुसरे देगेर आशिल्लें झाड धरलें आनी तांकां ताच्या शरिराचो उपेग प्रवाह हुंपपाखातीर पूल म्हूण करपाक दिलो, हे प्रक्रियेंत ताका खूब दुखापत जाली आनी निमाणें ताका मरण आयलें.

पयसुल्ल्यान हें दृश्य पळोवपी राजा माकड-राजाच्या निस्वार्थी यज्ञान खूब भायर सरलो. ताणें आपल्या प्रजेविशीं राजाचे भुमिकेविशीं विचार केलो.

एक जैन काणी

रोहिणेया हो एक विलक्षण कुशळ चोर आशिल्लो आनी ताणें ताका धरपाचे सगळे यत्न टाळले. एका शारांत वतना अज्ञानाच्या सादारण जिणेंतल्यान मुक्ती मेळोवपा खातीर महावीर दिता ती एका प्रवचनांतलीं कांय वाक्यां ताका चुकून आयकूंक मेळ्ळीं. शारांत पावतकच रोहिणेयाक मान्यताय मेळ्ळी आनी ताका अटक जाली. ताणें सादो शेतकार आशिल्ल्याचें नाटक केलें. एका मंल्यान आपली अस्मिताय कबूल करपाक बळजबरी करपा खातीर हुशार येवजण आंखली. पूण रोहिणेयाक महावीराचीं उतरां याद करून मंल्याची येवजण सोदून काडून ताचो पराभव करपाक येस आयलें.

माकड-राजाची कथा दाखोवपी एक पाशाण फलक (मध्य प्रदेशांत ल्या भरहूत हांगा)

पश्चात्ताप जावन रोहिणेयान महावीरा कडेन वचून आपलो गुन्यांव कबूल केलो, चोरयेचो खजिनो परत केलो आनी माफी मागली. तो भिक्षू जालो, आपूण रावता त्या भ्रमाची जाणविकाय जाली आनी ताणें उंचेलें गिन्यान मेळोवपाचेर लक्ष केंद्रीत केलें.

हे कथेंतल्यान योग्य कृती आनी योग्य विचाराचें म्हत्व स्पश्ट जाता, तशेंच दरेकल्याक दुसरी संद मेळपाक जाय हेंय स्पश्ट जाता.

© NCERT not to be republished

सोदून काडूया

वयर दिल्ल्या पॅनेलचें (नवी दिल्लीच्या जैन देवळांतल्यान) निरीक्षण करचें. तातूंत आकर्शक कितें आसा? तातूंत खंयचे संदेश मेळटा ?

हे विशीं चिंतात

बौध्द आनी जैन ह्या दोनूय धर्मांत अहिंसा म्हणल्यार मनशाचेर जावपी शारिरीक हिंसेपसून पयस रावपा परस खूब चड वा एक प्राणी. तशेंच कोणा विशीं वायट भावना आसप अशे विचारांतल्या हिंसाचारापसून पयस रावप असोय ताचो अर्थ जाता. आमी स्वताचें बारीकसाणेन निरीक्षण केल्यार अशे नकारात्मक विचार आमकां लक्षांत येवंक शकतात आनी तांकां सकारात्मक विचारांत रुपांतरीत करपाक शिकूं येता. केन्ना केन्नाय अशे नकारात्मक विचार स्वता कडेन लेगीत निर्देशीत जातात!

बौध्द आनी जैन ह्या दोनूय धर्मांत भिक्षू आनी केन्ना केन्नाय भिक्षुणींनीय आपली शिकवण पयसुल्ल्याक पावोवपा खातीर भूंय भोंवपाक सुरवात केली. तातूंतल्या कांय जाणांनी पयसुल्ल्या वाठारांनी नवे मठ तयार केले, जाल्यार कांय जाणांनी खडपांत कापिल्ल्या लेण्यांत तपस्वी जीण जगली. पुरातत्वीय सोदाक लागून त्या मठांच्यो जायत्यो खुणा उक्ताडार आयल्यात, केन्ना केन्नाय फातरांनी कापिल्ल्या लेण्यांत रावपी आनी फातरांच्या पलंगांचेर न्हिदिल्ल्या भिक्षूंचीं नांवांय उक्तीं जाल्यांत!

© NCERT not to be republished

सी.इ.च्या 6 व्या आनी 10व्या शेंकड्यांत एलोरा (महाराष्ट्र) हांगा लेणीं खडपांत कापलीं. तातूंतलीं कांय लेणीं हिंदू, कांय बौध्द आनी जैन आसात.

हे विशीं चिंतात

इंग्लीशींत हिंदू धर्म, बौध्द, जैन आनी शीख ह्या धर्मांक चड करून 'धर्म' अशें लेबल लायतात. 'विचारधारां' आनी (उपरांत ह्या अध्यायांत) 'विस्वास पद्दती' हांकां प्राधान्य दिवन आमी ही संज्ञा टाळल्या, हें तुमकां लक्षांत येतलें. हाचें कारण म्हळ्यार त्या शाळांक आनी वेवस्थेक जायतीं आंगां आसात, जांचो आमी ल्हवू ल्हवू सोद घेतलों – एक तात्विक आंग, एक अध्यात्मीक आंग, एक धर्मीक आंग, एक नैतीक आंग, एक समाजीक आंग, कांय नांवां घेवपा खातीर. भारतीय संस्कृतायेच्या संदर्भांत 'धर्म' हो शब्द खूब मर्यादीत आसा अशें जायते विद्वान मान्य करतात .

त्या वेळार आनीकूय विचारधारा आशिल्ल्यो. देखीक, तातूंतल्या एकल्याक, जाका 'चारवाक' पंथ (केन्ना केन्नाय 'लोकायत') ह्या नांवान वळखतात, ताचें मत आशिल्लें की हें भौतीक जग हीच एकूच गजाल अस्तित्वांत आसा आनी ताका लागून मरणा उपरांतचें जिवीत जावंक शकना. हे शाळेक व्हडलीशी लोकप्रियता मेळिल्ली दिसना आनी ती काळा वांगडा लुप्त जाली. बौध्दिक वा अध्यात्मीक श्रध्दा पद्दतींची विस्तृत विविधताय आशिल्ली हें दाखोवपा खातीर आमी ताचो उल्लेख करतात; लोकांक तांकां योग्य तें वेंचून काडपाक मेकळीक आशिल्ली.

© NCERT not to be republished

वैदिक, बौध्द आनी जैन पंथांत म्हत्वाचे भेद आसले तरी धर्म, कर्म, पुनर्जल्म, दुख्ख आनी अज्ञानाचो अंत जावपाचो सोद आनी जायतीं म्हत्वाचीं मुल्यां अश्यो कांय समान संकल्पनाय तांच्यांत आशिल्ल्यो. आमी ह्या अध्यायाची सुरवात केल्ल्या झाडाची ही 'खोड' आसा.

लोक आनी आदिवासी मुळां

आतां मेरेन आमी पळयल्लीं संस्कृतीक मुळां जायत्या ग्रंथांनी बरे तरेन नोंद जाल्यांत. भारतांत समृध्द 'मौखिक परंपरा' म्हळ्यार लेखी ग्रंथ नासतना (हें वेदांचें प्रकरण) दिसपट्टे आचरणांतल्यान प्रसारीत जावपी शिकवण वा प्रथा आसात. तातूंत असंख्य लोकपरंपरा आसात, म्हणल्यार सामान्य लोकांकडल्यान प्रसारीत जावपी आनी जमातींकडल्यान प्रसारीत जावपी आदिवासी परंपरा.

जमात म्हणल्यार कितें?

ह्या समाजीक अस्तित्वा खातीर जायत्यो व्याख्या आसात. आयज मानवशास्त्रज्ञ सादारणपणान जमातीक सामान्य वंशाची परंपरा, संस्कृताय आनी भास वांटून घेवपी, मुखेल्याच्या हाताखाल लागींचो समाज म्हूण रावपी आनी खाजगी मालमत्ता नाशिल्ल्या कुटुंबांचो वा कुळांचो गट अशें मानतात.

म्हत्वाची गजाल म्हणल्यार पुर्विल्ल्या भारतांत 'जमात' असो शब्द नाशिल्लो— जमाती म्हणल्यार रानां वा पर्वत सारक्या विशिश्ट वातावरणांत रावपी फकत वेगळे जना. भारताच्या संविधानांत इंग्लीशींत 'जमाती' आनी 'आदिवासी समाज' आनी हिंदींत जनजाती हीं उतरां वापरल्यांत..

अधिकृत आंकडेवारी प्रमाण, 2011 वर्सा भारतांत चडशा राज्यांनी 705 जमाती पातळिल्ल्यो, सुमार 104 दशलक्ष लोकसंख्या आशिल्ल्यो – ऑस्ट्रेलिया आनी युनायटेड किंगडमच्या एकठांय लोकसंख्ये परस चड !

19व्याशेंकड्यांत जमातींचो अभ्यास करपी मानवशास्त्रज्ञ चड करून तांकां सुसंस्कृत लोकां परस 'आदिम' वा 'उणाक' अशें सांगताले. आदिवासी समाज आनी तांच्या गिरेस्त आनी गुंतागुंतीच्या संस्कृतायेचो खोलायेन अभ्यास केल्ल्यान अशे पक्षपाती निवाडे चडशे सोडून दिल्यात.

© NCERT not to be republished

लोक आनी आदिवासी परंपरा आनी ह्या अध्यायांत आमी उल्लेख केल्ल्या मुखेल विचारसरणी हांचे मदीं सतत संवाद चलत आयला. देवता, संकल्पना, आख्यायिका आनी विधी हांची दोनूय दिकांनी मुक्तपणान देवाणघेवाण जाल्या. देखीक, परंपरे प्रमाण, पुरी (ओडिशा) हांगा पुजपी जगन्नाथ ही मुळांत आदिवासी देवता आशिल्ली; भारतभर पुजतात त्या मातये-देवीच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचीय हीच परिस्थिती आसा. दुसरे वटेन कांय जमाती, हिंदू देवतांक खूब पयलीं आपणायले, आनी महाभरता आनी रामायाच्यो स्वताच्यो आवृत्त्यो आसात – भारताच्या ईशान्य राज्यांतल्यान, तमिळनाडू मेरेन हाचें बरे तरेन दस्तावेजीकरण केलां.

इतलो तेंप आनी इतलो सैमीक रितीन अशे तरेचे संवाद कशे जाल्यात? अखेरेक लोक, आदिवासी आनी हिंदू श्रध्दा पद्दतींत जायत्यो संकल्पना आसात. देखीक- ह्या तिनूय प्रकारांत पर्वत, न्हंयो, झाडां, वनस्पत आनी प्राणी अशे निसर्गाचे घटक आनी कांय फातरांय पवित्र मानल्यात, कारण ह्या सगळ्यां फाटल्यान चैतन्य आसा. खरेंच जमाती सादारणपणान त्या सैमीक घटकांकडेन संबंदीत आशिल्ल्या जायत्या देवतांची पुजा करतात. देखीक, तमिळनाडूंतल्या निलगिरींतल्या तोडा आदिवासींखातीर (तातूंतल्या एका पर्वतरांगेचीं तीस वयर तेमकां देवाचीं वा देवीचीं निवासस्थानां आसात; तीं तेमकां इतलीं पवित्र आसतात की तोडा तांकां बोटान बोट दाखोवपाचें टाळटात .

पूण हिंदू धर्माप्रमाण देवदेवतांचें हें बहुविध आसून लेगीत जायत्या आदिवासी गटांत उंचेल्या देवत्वाची वा सर्वोच्च अस्तित्वाची संकल्पना आसा. देखीक, अरुणाचल प्रदेशांतल्यो कितल्योशोच जमाती सूर्याचें संयुक्त रूप डोनीपोलो

© NCERT not to be republished

आनी उपरांत सर्वोच्च देवाच्या उंचेल्या पांवड्यार पावपी चंद्र. मध्य भारतांतल्या कांय वाठारांनी खंडोबा देवाचेंय हें प्रकरण आसा. अस्तंत भारतांत मुंडा आनी संथाल आदिवासी हेरां वांगडा सिंगबोंगा ह्या सर्वोच्च देवतेची पुजा करतात जाणे हो पुराय संवसार निर्माण केलो. अशीं आनीक जायतीं उदाहरणां आसात .

य समाजशास्त्रज्ञ आंद्रे बेटायल हाणें हे परिस्थितीचो सारांश ह्या उतरांनी दिलाः

> "भारतीय उपखंडांतल्या हजारांनी जाती-जमातींनी इतिहासाचे सुरवेक सावन आनी ताचे पयलीं सावन आपल्या धर्मीक श्रध्देंत आनी प्रथांनी एकामेकांचेर प्रभाव घाला. आदिवासी धर्मांचेर हिंदू धर्माचो प्रभाव पडला हें सगळ्यांक मान्य आसा, पूण हिंदू धर्म, फकत आपल्या घडणुकेच्या टप्प्यांतच न्हय तर पुराय उत्क्रांतींत आदिवासी धर्मांचो प्रभाव पडला हेंय तितलेंच खरें."

देखून, ह्या दीर्घ संवादाचो परिणाम म्हळ्यार परस्पर समृद्धी. अशे तरेन भारताच्या सांस्कृतीक मुळां मदीं लोक आनी आदिवासी समजुती आनी प्रथा हांचीय गणना जाता. ह्या मुद्याची आमी फुडल्या अध्यायांत आनीक उदरगत करतले.

आमी फुडें वचचे पयलीं

- वेद ह्या भारतांतल्या सगळ्यांत आदल्या ग्रंथांनी कितल्याशाच विचारसरणींक जल्म दिलो. वेद आनी योग हे सगळ्यांत चड नामनेचे आसात..
- बौध्द आनी जैन धर्म वेदांच्या अधिकारांतल्यान भायर सरले आनी कांय विशिश्ट ह्या शाळांनी वेगवेगळीं तत्वां आनी पद्दती आसल्यो तरी तांणी कांय म्हत्वाच्यो संकल्पनाय सांगल्यो; ते सगळे दुख्खाचें कारण आनी अज्ञान पयस करपाचें साधन सोदताले.
- आदिवासी श्रध्दा पद्दत आनी कला हांणी हजारांनी वर्सां हिंदू धर्माकडेन संवाद सादला. दरेक वटेन फुकट रीण घेवप आनी दिवप जातालें. आदिवासी श्रध्दा पद्दत सादारणपणान जमीन आनी ताचीं खाशेलपणां पविल मानतात; तांचे कडेन जायते फावट तेचपरी देवत्वाची उंचेली संकल्पना आसता..

© NCERT not to be republished

प्रस्न, उपक्रम आनी प्रकल्प

1. तूं नचिकेता आसलो जाल्यार यमाक खंयचे प्रस्न विचारपाक आवडटले आसले? तीं 100-150 उतरांनी बरयात..
2. बौध्द धर्माविशींच्यो कांय मध्यवर्ती कल्पना स्पश्ट करात. तांचेर थोडक्यांत भासाभास करची.
3. बुध्दाच्या उद्धरणाची वर्गांत चर्चा करात जाची सुरवात "उदकान न्हय तर एक शुध्द जाता, जरी जायते लोक हांगा [पवित्र न्हंयांत] न्हावंक शकतात" हाचो अर्थ सगळ्यांक समजला हाची खात्री करपा खातीर.
4. जैन धर्माच्यो कांय मध्यवर्ती कल्पना स्पश्ट करात. तांचेर थोडक्यांत भासाभास करची.
5. आंद्रे बेतेलेच्या विचारांत विचार आनी चर्चा वर्गांत (पान 122 पळयात).
6. तुमच्या वाठारांतल्या लोकप्रिय देव-देवतांची आनी तांचो संबंद आशिल्ल्या उत्सवांची वळेरी तयार करात.
7. वर्ग उपक्रम म्हूण तुमच्या वाठारांतल्या वा राज्यांतल्या दोन वा तीन आदिवासी गटांची वळेरी करात. तांच्या कांय कला आनी विस्वास पद्दतींचें दस्तावेजीकरण करप.

खरें वा खोटें

1. वैदिक स्तोत्रां ताडपत्रांच्या हस्तलिखितांचेर बरयल्लीं..
2. वेद हे भारतांतले सगळ्यांत पोरने ग्रंथ.
3. वैदिक विधान एकं सत विप्रा बहुधा वदन्ति हातूंत लौकिक शक्तींच्या एकचाराचेर विस्वास दिसून येता..
4. बौध्द धर्म वेदांपरस पोरनो आसा
5. जैन धर्म बौध्द धर्माचो एक फांटो म्हूण उदयाक आयलो.
6. बौध्द आनी जैन ह्या दोनूय धर्मांनी शांततायेन सहअस्तित्व आनी सगळ्या जिवांचें लुकसाण टाळपाचे.
7. आदिवासी श्रध्दा पद्दत आत्मे आनी किरकोळ देवतांचेर विस्वास दवरपा पुरतीच मर्यादीत आसा..

वर्ग कृती

1. मरणाचो देवता यम हाचे वांगडा एक ल्हानशें नाटक माचयेर हाडचें, ताचे भोंवतणी कितलेशेच नचिकेत ताका जिणेविशीं प्रस्न विचारतात..

© NCERT not to be republished

वडाचें झाड हें अध्याय 7 आनी 8 तल्या विशयांचें योग्य चित्रण आनी भारतीय संस्कृतायेचें एक बरें प्रतीक. ताची खोल मुळवेवस्था, व्हड खोड आनी फांटे सगळ्या दिकांनी पातळिल्ल्यान ती व्हड वाठारामेरेन पातळपाक शकता आनी कितलीशींच शेंकड्यां तिगून उरता. तो विंगड विंगड वनस्पत आनी मोनजातींक आलाशिरो दिता आनी ताच्या फांट्यांक खोडाकडेन एकठांय आसलो तरी स्वताचीं ताजी मुळां उडोवपाक प्रोत्साहन दिता. खरेंच हिंदू धर्म, बौध्द आनी जैन धर्म वडाच्या झाडाक पवित्र मानतात.